

Bácskai Vera

Vadászat férjre és hozományra

Jelenetek egy házasságból

Egy jó partihoz, a 19. században nemcsak a megfelelő hozomány és/vagy kedvező társadalmi összeköttetés kellett, de előfeltétele volt a férjhez adandó lány erkölcsi feddhetetlensége és jó híre is. Ezért őrizték oly vigyázó szemmel az eladólány minden lépését. Az természetes, hogy bálba vagy társaságba csak anyja, vagy valamelyik tiszteletreméltó rokon kíséretében jelenhetett meg, de az utcára sem léphetett ki egyedül. A korabeli illemtankönyvek azt tanácsolják, hogy fiatal leány, ha csak lehet, sohase járjon ki egyedül, hanem csak az édesanyja, vagy valamely más tisztességes nő, nem pedig cselédek vagy szolgálók kíséretében.¹ Otthonában pedig legfeljebb jegyesével hagyták magára a szobában. Gondosan ügyeltek a fiatal lány olvasmányaira, nehogy felkeltsék benne az érzelmeket, vagy a szexualitás utáni vágyat.²

Ismeretes, hogy nem minden anya – és nem minden lány – követte az illemtankönyvek tanácsait, a korabeli normákat. A párválasztás többnyire a szülők kívánsága és megegyezése szerint történt, és a legtöbb lány – még ha vonzalma máshoz fűzte is – többnyire alávettette magát a szülői akaratnak. Voltak lázadók is, kevesen, akik magukat kompromittálva (sokszor csak szóbeszédnek adva tápot) vívták ki, hogy saját választottjukhoz mehessenek férjhez. (Ezt, legalábbis a módosabb, cselédeket, nevelőnőket alkalmazó „úri” családoknál, többnyire az anyai kötelességek elhanyagolása tette lehetővé.) De nemcsak a lányok, a szülők is alkalmaztak fortélyokat, ha a kívánatos udvarló késlekedett a leánykéréssel. Ilyenkor alkalmat adtak arra, hogy az ifjú pár magára maradjon, majd „rajta-kapták őket” ölelkezés vagy csókolózás közben. Ezután az úriembernek – ha az volt – nem maradt más hátra, mint hogy megkérje a lány kezét.

Mindezek ártatlan cselek voltak az itt következő történethez képest, amely úgy vélem, nem egyszerűen a nevelés gondatlanságára vet fényt, de a „jó parti” létrehozásának ritka, de valószínűleg nem egyedülálló, normaszegő praktikáira is fényt derít.

¹ Wohl Janka: Egy napvilági hölgy. Idézi Fábri 2001: 213.

² Például az olvasmányok szigorú megválogatásának extrém formájáról számol be visszaemlékezésében Károlyi Mihályné (1967: 20).

ELŐSZÓ A VÉLETLEN SZEREPÉRŐL A TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A forrást a véletlen adta kezembe. Egy, a 19. század hitelviszonyairól folytatott vizsgálat, számomra soványnak tűnő eredményeit szerettem volna feldúsítani a korabeli hitelélet fő szereplőinek teljes hitel-és adósságállományának bemutatásával, annak reményében, hogy néhány szereplő fennmaradt hagyatéki leltárában erre adatokat találok. Vagyonukról egyetlen leltárt sem találtam, de a mutatókönyveket böngészve kijegyeztem néhány, a betáblázási jegyzőkönyvekben ugyan nem szereplő, de a gazdasági életben jelentősebb szerepet betöltő személy hagyatéki iratait. Így bukkantam Mannó Demeter pesti kereskedő egy egész dobozt megtöltő hagyatéki irataira,³ amelyeket az egy évtizeden keresztül vezetett, igen részletes, gyámi számadások tettek számomra érdekessé.

Megismerve a család mindennapi történetének számos részletét a fiuk nagykorúvá válásáig, tovább akartam követni a família történetét a Mannó cégnek az üzleti, és egyéb gazdasági vonatkozású dokumentumai mellett gazdag családi vonatkozású iratgyűjteményéből.⁴ Ez utóbbi számos, nehezen azonosítható családtag leveleit (az első világháborús táborig levelezőlapoktól, az 1940-es években írott levelekig) tartalmazó, rendezetlen anyagban bukkantam egy igen terjedelmes, de töredékesen fennmaradt német nyelvű levélre. Bár a levél eleje és vége hiányzik (sőt közben is akadtak kimaradt lapok), de így is 32 kettéhajtott, egyenként négy oldalt kitevő ív terjedelmű.⁵ Belekezdve olvasásába sokáig nem volt világos, ki az írója, csak annyi, hogy a levelet egy lány az apjának írta. A hosszú, helyenként kusza szerkezetű írásból, a lány szavaiból és az általa idézett rokoni levelekből többé-kevésbé azonosíthatókká váltak a szereplők, rekonstruálható a történet. A levél – mivel eleje hiányzik – keltezetlen, csak a benne hosszasan idézett levelek alapján állapítható meg, hogy valamikor 1875-ben íródott. De továbbra is kérdéses volt, hogy miként került ez a levél a Mannó család iratai közé, hiszen az pontosan megállapítható volt, hogy a lányt nem fűzték rokoni kapcsolatok a családhoz. A levelének sajátos írásképe (grafológus valószínűleg fontos következtetésre juthatna belőle) ismerősnek tűnt, és valóban, az előző, rendezetlen iratokat tartalmazó dobozban ráakadtam az e hosszú beszámolóhoz írott (datálatlan és címzetlen, de teljes névvel aláírt) kísérőlevélre. Ennek alapján arra következtettem, hogy az apjának írott levél másolatát apja barátjának és távoli rokonának, Mannó István sógorának, Kapra Sándornak küldte, akinek más dokumentumai is fennmaradtak a Mannó család iratai között, így kerülhetett ide ez a levél is. A hölgy a címzettet beavatja házasságkötésének körülményeibe, annak reményében, hogy ennek ismeretében közbenjár az apával való kibékülése ügyében. Az alábbi esettanulmány tehát gondos – néha a krimi-írással rokon – nyomozás eredménye, azzal a különbséggel, hogy azok a bűnös

³ Budapest Főváros Levéltára (BFL) IV. 1202. a.n. 99.

⁴ BFL XI. 1136.

⁵ BFL XI. 1136.143. doboz.

egyértelmű megnevezésével végződnek, míg e tanulmány feltételezéseket, értelmezéseket és megválaszolatlan kérdéseket tartalmaz. A történet elbeszélésénél igyekszem a nyomozás lépéseibe is beavatni az olvasót.

A történet értelmezésénél figyelembe veendő, hogy az eseményeket egyetlen látószögből, a hölgy elbeszéléséből ismerhetjük meg, aki természetsszerűleg a történetekért szüleit, elsősorban anyját okolja, magát ártatlan, félrevezetett, anyjához engedelmes gyermekként tünteti fel. Noha hosszan idéz apja és anyja, valamint nagybátyja (apja nővérének férje, P. úr) és a francia nevelő nő hozzá, illetve férjéhez írott leveleiből, ezekből nyilván azokat a részleteket használta fel, amelyek az ő igazát szolgálták. (Bár néhány esetben ezekben az írásokban szó esik az ő felelősségéről is.) Gyanítható az is, hogy néhány, számára kellemetlen momentumról nem tesz említést, másokat homályban hagy, az anyjával szembeni keményebb vádakat, sőt gyanúsításokat a közeli rokonnal, P. úrral mondatja ki.

A levél házassága után keletkezett, elképzelhető tehát, hogy annak tartalmát és stílusát a férj is ellenőrizte, sőt feltevésem szerint, bizonyos részeit egyenesen ő maga diktálta. (Az bizonyos, hogy a rendkívül választékos, nagyvilági stílusú kísérőlevelet a férj fogalmazhatta.)

A történet elbeszélésében a levél időrendjét követem, hogy kideríthessem, mi is történt valójában, és mik a vélhető okai ennek az „úri családokban” szokatlan eljárásnak.

A TÖRTÉNET SZEREPLŐI

Mivel elképzelhető, hogy a levélíró leszármazottai ma is élhetnek, a pikáns történet szereplőit csak keresztnevükön szerepeltetem. A levél írója, Mária nemesített bécsi görögkeleti kereskedő családból származott. A család az 1824. évi nemesítéskor egy bánati birtokot kapott adományként, amely 1841-ben Mária nagypapjára szállt, majd annak 1845-ben bekövetkezett halála után felét apja, Aristides örökölte, másik felét együttesen öt gyermeke, akik részét megváltotta. (A testvérek közül a levél csak kettőt, egy lányt és egy fiút nevez meg.) Azonban nem e birtok, amelyet későbbi veje nemes egyszerűséggel homoksivatagnak nevezett, biztosította megélhetését. Jövedelme és vagyona részvényei hozamából, illetve tőzsdei befektetéseiből származott. Nála jóval fiatalabb felesége, Emilia asszony⁶ rendkívüli módon befolyásolta férjét. Lánya és P. úr egybehangzó véleménye szerint ő volt a család ura, minden az ő kívánsága szerint történt. Az apa, még az udvarló előtt is kijelentette, hogy ő papucsférj, az történik, amit a felesége akar, amit lánya levelében nehezményezett is, mondván, hogy e szigorúan családi ügy nem tartozik idegenre.

⁶ Az asszony a családfában von előnévvel szerepel, Mária születési anyakönyvében azonban nem, és a keresztanya is polgári személy volt.

Mária neveltetése látszólag a korszellemnek megfelelően alakult, például vele és hűgával (akiről mindössze két említés történik) francia nevelőnő foglalkozott. Írása gyakorlott kézre vall, helyesírása – mind az alapvető német szövegé, mind a francia idézeteké – kifogástalan, angol beszúrt mondatai e nyelv ismeretéről tanúskodnak, sőt gyakran irodalmi művekre hivatkozik, tehát az olvasás sem lehetett idegen tőle. A levélből az is kiderül, hogy zongorázni is tanult. Nemi érese gyors lehetett, nagybátyja megfogalmazása szerint egy olyan „fiatal [másutt elragadó] tüzes lányt”, mint amilyen Mária volt 15 éves korában, az anya nem veszthet szeme elől, és nem bízhat csak a nevelőnőre. Mindezek ismeretében is elgondolkodtató, miért nézte el az anya udvarlók megjelenését, miért törekedett a 15 éves lány minél hamarabbi férjhez adására, holott ez messze alatta volt a korban szokásos házasságkötési kornak?

A történet másik főszereplője, August báró, birodalmi bárói családból származott, a bárói címet a 18. század derekán nyerték el. Apja és egyetlen fiútestvére is katonatiszt volt, (az utóbbi a porosz hadseregben), anyja spanyol eredetű nemesi család sarja. Tanulmányait először otthon, magánúton, majd egy drezdai nevelőintézetben folytatta. A hadseregnél pályafutása 16 éves korában, a haditengerészetnél kezdődött, majd egy dzsidás ezrednél folytatódott hadapródi, majd hadnagyi rangban. Apja halála után 1860-ban vált meg – állítása szerint anyja kérésére – a hadseregtől és vette át a birtok igazgatását.

Döntésében az is közrejátszhatott, hogy a tisztí pálya nem ígért nagy karriert számára, legalábbis erre következtethetünk a Hadtörténeti Levéltár nyilvántartásában található nem túl kedvező minősítéséből. Anyja 1870-ben újból férjhez ment egy magas rangú, befolyásos bíróhoz. A vele kötött házassági szerződés, öröklésre vonatkozó pontjai kedvezőtlenek voltak fiai számára, ezeket a házaspár később, 1881-ben közjegyző előtt közös megegyezéssel visszavonta.⁷

I. FELVONÁS

1. Jelenet. Férjvadász praktikák

Mária elbeszélése szerint, már 14 éves korában nyolc hónapon keresztül udvarolt neki egy fiatal báró, akit a család komoly kérőnek tartott. De felbukkant egy új jelölt, a szülők barátja, egy szintén Bánátban birtokos család fia, a lánynál 16 évvel idősebb August báró is, és az anya úgy gondolta, ő jobb parti lenne. A férjére erős befolyást gyakorló anya meggyőzte férjét, hogy utasítsa el a korábbi kérőt, és szakitó levél írását parancsolta lányának. August báró behálózásához igénybe vette a nevelőnő szolgálatait is, akit, csakúgy, mint a cselszövésekbe később bevont szobalányát, bizalmasának tekintett. (Az anya ezzel is megszegte az illemtankönyvek szabályait, melyek tiltják a cselédek beavatását a család ügyeibe.)

⁷ BFL VII.151. 947/1881.

A lány elbeszélése szerint a nevelőnő naponta jelentette a bárónak, hogy az anya őt szeretné vejenek. Majd maga Emilia asszony is többször személyesen tárgyalt a báróval. E tárgyalások során kifejezte vágyát, hogy lánya a lehető legkorábban férjhez menjen, és veje váljék az ő oltalmazójává férje gonosz rokonaival és barátaival szemben. Az ő rosszindulatuk miatt fogadta meg, hogy egyik lányát sem adja görögkeleti férfihez, mert ezek „undok, önző emberek, akik általában elhanyagolják a feleségüket.” E rokonok és barátok férjét ellene fordítják. Az asszony, aki különben mindig azt hangsúlyozta, hogy a házban az történik, amit ő akar, gonosz rokonai és férje gonosz barátai üldözöttjének állította be magát, akit öreg és beteges férje nem tud megvédeni. Még azt is elárulta a fiatalembernek, hogy a rokonok az örökségre pályáznak, ezért fortélyhoz kellett folyamodnia: férje nyílt végrendeletet helyezett el ügyvédjénél, de ő becsapta, mert egy zárt végrendelettel helyettesítette. Védelmezőre van szüksége, ezért akarja lányát mielőbb hozzáadni a báróhoz. A báró kész volt elvállalni e lovagi szerepet, annál is inkább, mert az asszony biztosította, hogy az apa nem fog a házassággal szemben ellenállást tanúsítani, mert ő kellő befolyással van rá. Az apa bizalmát a báró iránt megerősíteni látszott, hogy előtte olvasta fel a kikoszorózott másik kérőnek a szülőkhöz és a lányhoz gyengéd ügyekben (?) írott leveleit.

E beszélgetések tartalmát nyilván a báró mondta el később feleségének, és Mária értelmzésében (vagy átértelmzésében) került a levélbe. Még ha e kijelentések nem is egyszerre hangoztak volna el, a bárónak fel kellett volna figyelni a bennük rejlő ellentmondásokra. Arra, hogy e gyenge, kiszolgáltatott, az ő védelmét kereső nő a végrendelet ügyében gátlástalanul becsapta férjét, és arról biztosítja, hogy lánya házasságának ügyében az történik, amit ő akar. De az emberben e mondatok olvasásakor az is felmerül, hogy vajon az asszony a báró lovagi szolgálatait csak mint oltalmazóét akarta igénybe venni, vagy a tervezett házasság ennél szorosabb viszony fedezékéül szolgált volna? A gyanú nem írható a 21. századi történész rosszmájúságára: a közeli rokon, P. úr, Máriához intézett egyik levelében azt írja: „...sokat adnék érte, ha tudnám, hogy milyen viszonyban volt anyád és August báró, mielőtt udvarolni kezdett neked.” És másutt: „apád valószínűleg azt hitte, hogy August bókjai, udvarlása csak anyádat illetik...” (Persze lehet, hogy e kijelentésekben az Emilia asszony iránt minden levelében megnyilvánuló leplezetlen ellenszenv és lenézése vezérelte.)

Akármi is volt az igazi ok, az anya tovább folytatta mesterkedéseit a házasság nyélbeütésére, noha, Mária szerint, ez időben még egyikük sem érzett vonzalmat a másik fél iránt. A báró állítólag feltárta Emilia asszony előtt anyagi helyzetét, miszerint anyja második házassága óta vagyonnal, birtokkal nem rendelkezik, az asszony azonban azt állította, hogy férje rendkívül jószívű ember, aki nem követel vejétől vagyont, hanem lányaira bízta a választást, szívügynek tekintve azt. A frigy megvalósulásához fűzött reményeket az is táplálta, hogy az apa a bárót visszatartotta elhatározott elutazásától, és meghívta, tartson velük többhetes

prinzgauri utazásukon,⁸ kocsijában a lány oldalán jelölve ki helyét. Ez a kocsikázás számított az „eredendő bűnnek” a rokonság szemében. „Utazásod Augusttal egyazon kocsiban, örültség volt” írja P. úr fél évvel az esküvő után. Egyedül ült volna a kocsiban a két fiatal? Aligha hihető, hiszen az utazáson, a szülőkön kívül részt vett a nevelő is, valamint az anya szobalánya. Még ha két kocsit is vettek volna igénybe, valószínűtlen, hogy a két fiatalembert, az alapvető illemszabályok súlyos megsértésével egyedül hagyták volna. Ezek szerint önmagában a testi közelség (az, hogy a báró a lány oldalán ült) is elítélendő volt. Mária szerint éppen ez győzhette meg a bárót arról, hogy a család őt vőlegényjelöltnek tekinti, és az esküvő csak idő kérdése.

A család Reichenthall fürdőhelyen időzött, az itt történetekről Mária így számolt be: „Elváltatás helyett engem August karjaiba löktek. Órákra, napokra, sőt hetekre egyedül, felügyelet nélkül hagytak Augusttal. A mama látta, de vak maradt, a papa hallotta, de süket maradt.” (Ugyanez a P. úr verziójában: a papa kávéházba ment, az anya talán aludt.) „Nem lehet csodálkozni ezek után, hiszen húsból és vérből vagyunk, hogy olyan viszony alakult ki közöttünk, amilyen csak a házasságban megengedett. Ma is az a meggyőződésem, hogy akkor nem követtem el rosszat, teljes ártatlanságom és anyám viselkedése szolgálhatnak bocsánattal.” Sőt, az anya egy időre el is utazott, a lány felügyeletét az apára bízva.

A felügyelet hiányáért valóban a szülők kárhóztathatók, a teljes ártatlanságra hivatkozás azonban, finoman szólva megkérdőjelezhető. Lehetséges, hogy a gondos nevelés csak a nyelvtudásra, íráskészség és irodalmi alapismeretekre, zene-tanulásra korlátozódott, és a nevelők nem ügyeltek arra, hogy – mint a korabeli lányok többségénél – az érzelem, a szexualitás tabu-téma maradjon? Számos memoár tanúskodik arról, hogy az alapvető felvilágosítás hiányában, milyen traumát jelentett a Máriánál érettebb lányok számára is a nászéjszaka. Ennek a levelében nyomát sem találjuk. A 15 éves lány, saját bevallása szerint (egyébként a szobalány tudtával és közreműködésével) nap mint nap felkereste a bárót szobájában, tehát az együttléttel örömet okozott számára, és ez a viszony – rövid megszokással – kilenc hónapon át tartott. A lány azonban mindezért anyját okolta. Mentegőzését azzal folytatja, hogy anyja azt ismételte, hogy gyengeségből és jóságból tett mindent. Itt a levél hangja gúnyossá válik: „Gyengeségből és jóságból engedted meg Fiathnak (az első vőlegényjelöltnek), hogy megcsókoljon, hogy nyolc hónapon át udvaroljon nekem, úgy, ahogy tette (?), majd arra kényszerítettél, hogy miután már kötődtem hozzá, elutasító levelet írjak neki?” [...] „Mama folytatta August dicshimnuszát, kifejezte reményét, hogy rövidesen a felesége leszek, és kifejtette egy ilyen kapcsolat előnyeit. Én, aki gyerekkorom óta megszoktam, hogy vakon engedelmeskedjem az anyámnak, vakon bíztam benne. [...] Mama emlékezzen rá, hogy közöltem vele, hogy August megint megcsókolott. Magam is kíváncsi voltam arra, hogy mi a véleménye erről, de ő csak nevetett, és azt mondta, lám, lám, nem is tartottam őt ilyen vállalkozó

⁸ Prinzgau és a később említett Reichenthall fürdőhely Salzburg közelében található.

kedvűnek.” Még ha feltételezhető is, hogy a lány mindenáron anyjára akarja hárítani a felelősséget tetteiért, ilyen, a dualizmuskor anya-lánya viszonyába nem illő történet nem lehet teljesen légből kapott.

Az anya azt is helyeselte, hogy Mária, amikor August feleségül kérte, igent mondott. A báró annak tudatában utazott el, hogy az anya beleegyezett a házasságba, és ígéretet tett arra, hogy rövidesen meglátogatja a családot Olaszországban. Azt hihetnénk, hogy az anya a nagyon óhajtott frigy létrehozása érdekében hunyt szemet a fölött, hogy a fiatalok megelőlegezték a házáséletert.

De még August báró Olaszországba érkezése előtt történt egy, számomra nehezen értelmezhető közjáték, ami kétségessé teszi, hogy az anya csak az előnyös házasság érdekében tolerálta lánya szabadosságát, s még inkább megkérdőjelezi a fiatal lány oly gyakran hangoztatott ártatlan tudatlanságát. Velencében ugyanis Mária újabb udvarlóra tett szert, ezúttal a kezdeményezés nem az anyától származott, aki a továbbiakban viszont pártolta e kapcsolatot. A történeteket Mária elbeszéléséből ismerjük, amely nagyjából megegyezik, az akkor már Svájcban élő nevelőnőnek, 1875-ben (tehát két évvel az esküvő után) a férj kérésére írott beszámolójával, így a történetek két hasonló verzió alapján rekonstruálhatók.

Kezdjük a szintén a nem egészen pártatlan és ártatlan, az anya cinkosának tekinthető nevelőnő elbeszélésével. Egy napon egy olasz gyaloghadnagy Mária földszinti hotelszobája ablakán egy levélkét dobott be. A lány nem vette fel, mert felháborodott a tiszt merészségen. A nevelőnő vette fel a levelet, és úgy határozott, elolvassa, és tartalmának ismeretében dönti el, hogy odaadja-e a lánynak. A levélben ez állt: „Szükségtelen mondanom, hogy szeretem Önt, tegyen boldoggá”. A kisasszony a levelet elolvasása után elégette. (Itt megállva, megállapítható, hogy e megismerkedési kísérlet már önmagában sem felelt meg a társadalmilag elfogadott normáknak, mely megkövetelte, hogy az ismeretlen valakivel bemutatassa magát. Vajon a lány kacér magatartása, vagy a család gyenge lábon álló reputációja sarkallta a tisztet e normaszegő merészségre?) Néhány napra rá az utcán közeledett a lányhoz, ekkor a nevelőnő távozásra szólította fel. A nevelőnő ezt követően meglátta a tisztet egy kávéházban, elszólította társaságától, és felkérte, hogy ne kövesse őket az utcán, ne folytassa közeledéseit. Azt válaszolta: odaadom a névjegyemet, adj a szülőknek, hogy tájékozódhassanak családom felől. A nevelőnő azt válaszolta, erre nincs szükség, a kisasszony menyasszony, ígérje meg, hogy békén hagyja. Nem tartotta be ígéretét.

Mária verziója szerint ő küldte nevelőnőjét a kávéházba ezek közlésére, a szobalány, tudomást szerezve erről, elmondta az anyának, aki maga elé idézte a lányt, és szemrehányást tett neki azért, hogy menyasszónynak adja ki magát. „Csodálkozásomra és felháborodásomra, anyám elküldte a szobalányt a tiszthez, hogy kérje el a névjegyét, aki ezt el is küldte, és írásban kérdezte, valóban menyasszony vagyok-e.” A szobalány e sorokat Mária jelenlétében olvasta fel anyjának, aki sajátkezűleg válaszolt, tagadva, hogy lánya menyasszony lenne. Mindez az apa háta mögött történt, aki – Mária vélekedése szerint – nyilván nem tűrte volna, hogy egy vadidegen levélkéket küldjön a lányának és így lépjen kapcsolatba vele.

Mivel az anya nem utasította el a hadnagyot, a lány angol nyelvű levelezésbe kezdett vele. Eleinte csak a színházban és a nyilvános helyeken találkoztak, később zavartalan találkozásokra került sor a szállodában, ahol egyszer apja is meglepte, amikor éppen beszélgettek.

Mária megint anyját vádolja, mint a kapcsolatnak nemcsak kezdeményezőjét, de kierőszakolóját, de legalább ezúttal nem hivatkozik ártatlan tudatlanságára. A nevelőnő viszont nem említi az anya ilyenén közvetlen beavatkozását, annál inkább felelősségét az ügyben. Úgy vélte, hogy Mária hiúságát legyezgette a fiatalember figyelme, olyan fiatal volt, és nem igazán ismerte a világot. Ha rendes (*comme il faut*) anyja lett volna, e kapcsolat nem történt volna meg. „Nem tudom, milyen szerepet játszott az asszony [...] aki elég nehézzé tette a lány életét. Olyan dolgokat láttam, amelyeket lehetetlennek tartottam volna, olyan gyűlölködő pillantásokat vetett gyermekére. Nem értem, milyen meggondolások vezették az asszonyt, hogy jóváhagyja, hogy engedélyezze a lányának, hogy meghallgasson egy, vadidegen tisztet. Valami egészen titokzatos van ebben, amelyet nem tudok felfogni [...] Én soha sem hibáztatnám a kisasszonyt annyira, mint az anyját, aki nem tanította meg az erkölcsre. Végül is a fiatalabb lány volt mindig a kedvenc.”

Az anya felelőssége tárul fel mindkét elbeszélésből, ha különböző mértékben is. Abban azonban a nevelőnő tévedett, amikor e kapcsolatot csupán könnyed flörtnek állította be. Feltehetően a két fiatal között szerelem ébredt, ezt tanúsítja nemcsak az a tény, hogy a lány esküvője utánig folytatta a levelezést, állítása szerint a szobalány követelésére, aki a levélírás megtagadása esetében kilátásba helyezte, hogy mindent elmond az újdonsült férjnek. De bizonyítja ezt az elbeszélés folytatása is, amelyből kiderül, hogy nem lett volna ellenére, ha ekkor viszonya a báróval befejeződött volna.

A lány levelében többször is panaszolja, hogy anyja három férfi karjába taszította, ráadásul egy éven belül kettőébe. A történetek fényében úgy tűnik, nem is kellett őt annyira taszítani, az azonban bizonyos, hogy erősebben féken kellett volna tartani. E panaszok azonban azt is elárulják, hogy az olasz tiszttel sem csak beszélgetett, az is karjában tartotta.

Hogy mindez nemcsak feltételezés, bizonyítja az is, hogy August báró Velencebé érkezésekor úgy érezte, hogy a lány érzelmi irányába megváltoztak. Gyanúját megerősítette a szobalány közlése arról, hogy egy tiszt gyakran tartózkodik Mária ablaka alatt. (Lám, lám milyen igazuk volt az illemkönyveknek, melyek tiltották a cselédek beavatását a családi ügyekbe!) Meg akarta tudni az igazságot, de Mária, anyja utasítására csak annyit vallott be, hogy a tiszt egy levélkét akart ráerőszakolni. Mivel vallomását az anya is megerősítette, a báró hitelt adott szavainak, de a gyanúja nem oszlott el teljesen. Ezért találkozót beszélt meg a tiszttel. Az anya és lánya sebtében értesítette az utóbbit, hogy az első levél-ügyön kívül semmit se valljon be, nem kapott sohasem levelet, és soha sem ölelte át (?) a lányt. Ráadásul Emilia asszony az ablakból figyelte a két férfi találkozását, azonnal lerohant, és közbeavatkozott. August báró a tiszt szavát vette, hogy velencei tartózkodása

alatt a ház közelébe sem megy. A hadnagy azt válaszolta, hogy akkor megy, ha hívják. A báró e mondat jelentőségét csak akkor értette meg, amikor két évvel házasságuk után Mária bevallotta intim (?) viszonyát a tiszttel.

„Mindezek ellenére, – folytatja Mária – mivel ez az affér a családomat kedvetlenül megvilágításba helyezte, ezért a báró bejelentette, hogy másnap elutazik. Velencében lett volna tehát a legalkalmasabb pillanat az ügynek véget vetni. Jeleketek zajlottak le, a báró kételkedett szerelmében és kész volt visszavonulni.” Az anya azonban szobalányával levelet küld a bárónak, amelyet az akkor már gyanakvó férfi megőrzött, és a házasság megkötése után sem volt hajlandó visszaszolgáltatni. E levélből kiderül, hogy az asszony tovább szötte a hálót: „Remélem, rá tudom beszélni a férjemet arra, hogy elutazzunk holnap. Garantálom, hogy minden rendben lesz. [...] Legyen, amint tud Reichenthallban és kis türelemmel ő visszatér Önhöz. Ez nála a lázadás kora, de biztos vagyok abban, hogy elmúlik. Ne mutasson gyanakvást. Ha ő nem is szenved úgy, mint Ön, ő sincs jól, ideges, ingerült, és az utolsó napokat heves érzelmekkel élte át. Ne feledje, ő csak gyermek, egy elkényeztetett gyermek, aki vidéken nevelkedett, és hirtelen vált gyermekből fiatal lánnyá. Ne feledje a változást a nyugodt, szabályozott visszavonult életből a henye, szórakozásteli életbe, utazásba. Ez minden fiatal lányt megszedítene. Ráadásul egy bizonyos személy 4 hónapon át rabszolgája volt minden szeszélyének és most elégedetlen, elégedetlen, mint én magam. [...] Mindez majd elmúlik. Mindenképpen jöjjön el ma a szokott órában, megpróbáljuk rendbe hozni a dolgokat, és ebben segíthet. Bízzon bennem.”

E levél beiktatása után Mária így folytatja: „A báró e levél alapján meg lehetett győződve arról, hogy anyám őt pártolja, és hogy az olasz tiszttel való ismeretség komolyabb kapcsolathoz nem vezetett. Miután így félrevezettük, a báró velünk utazott Bonnba. Én azonban nem hagytam abba a levelezést az olasz tiszttel, a levelekben kölcsönösen biztosítottuk egymást szerelmünkéről. Közben újból és egyre jobban intimitásba keveredtem a báróval. Mama itt is, mint Velencében, felszólított, hogy legyek kedves a báróhoz, tekintsem jövendő férjemnek. [...] Miért hozott össze akaratom ellenére a Mama az olasz tiszttel, miért szidott, hogy menyasszynak mondtam magam, és miért változott meg, amikor a báró Velencébe érkezett, és kezelte megint, mint vőlegényt? Miért nem engedte elutazni?”

E kérdések az olvasóban is felmerülnek. Az anya számára hízelgő lett volna a báróval kötött házasság. Bár tudta, hogy vagyontalan, de mégis birodalmi báró volt, anyja is neves spanyol nemesi családból származott, mostohaapja pedig magas állami tisztséget töltött be. Miért pártolta akkor az olasz tiszttel való kapcsolatot? Attól félt, hogy a báró nem tér vissza? Miért kellett annyira sietnie, hiszen a lány még elég fiatal volt, hogy a báró visszalépése esetén jó partit találjon számára? Mintha mielőbb szabadulni akart volna a lányától. A levél olvasójában óhatatlanul felmerül a kérdés: gonosz mostohával van-e dolgunk, aki saját lánya érdekében bánik így nagyobb lányával? A választ végül is az esküvő utáni bonyodalmak adják meg.

2. Jelenet. A házasságkötés

A bonni utazás után az eddig az eseményeket többé-kevésbé időrendben követő elbeszélés zavarossá válik, a lány, vélhetően, bizonyos dolgokat elhallgat. Így csak nehezen, feltételezésektől sem riadva vissza bogozható ki, hogyan is került végül sor az esküvőre.

Nehézséget okoz az események időrendjének rekonstruálása is. Mária azt írja, hogy August báró decemberben – feltehetően 1872 decemberében – érkezett Velencébe, ahol csak néhány napot időzhetett, hiszen rövidesen a családdal együtt (vagy őket követve) utazott Bonnba. A velencei eseményekről beszámolva úgy vélte, hogy ekkor kellett volna véget szakítani a kilenc hónapja tartó viszony-
nak. Ebből következően a Reichenthallban kezdődő intim viszony valamikor 1872 áprilisában bontakozhatott ki. Az addig távolabbi kilátásként kezelt esküvő Bonnban azonban kényszerű és sürgetően elérendő céllá változott. (A kényszerű házasság szót maga Mária írja le, többször is, levelében.)

A báró Bonnba érkezéskor azt mondta, hogy reméli, hogy anyja és a lány apja, Arisztides hamarosan megegyeznek a vagyoni kérdésekben és módozatokban, máskülönben nincs más mód, mint házasság megegyezés nélkül. Mi lehetett e kényszerű sietség oka? Feltételezésem szerint az, hogy a lány teherbe esett, ezt támasztja alá levelének egy későbbi részlete, amelyben megírja, hogy fürdőkön kúrált gyenge egészsége annak tulajdonítható, hogy 1873-ban, egy éven belül volt egy iker koraszülése, és egy gyermeke is született. Ez egy éven belül aligha történhetett volna meg, ha az első terhesség nem előzte volna meg a házasságot. (A megszületett gyermekről a továbbiakban nem esik szó, nevét sem tudjuk, a genealógiai tábla csak jóval később született gyermekek nevét tartalmazza, így feltételezhető, hogy az 1873-ban született gyermek csecsemőkorában, vagy talán közvetlenül a születése után meghalt.)

Feltehető, hogy erről csak az anya tudhatott, az apa nem, különben nem ellenezte volna a házasságot. A vonakodásnak anyagi természetű okai lehetnek, hiszen korábban az apa barátainak és rokonainak dicshimnuszokat zengett a báróról, feltehető, hogy az apa, aki korábban gazdagabb férjet szánt lányának, ekkor szembesült a kiszemelt vőlegény anyagi helyzetével.

Mária szerint a báró őszintén beszámolt helyzetéről, vagyoni állapotáról és arról is, hogy anyjának egy magas rangú bíróval kötött második házassága után a birtokon nem maradt számára hely (így Mária). Nem őt – és a porosz hadseregben tisztként szolgáló fivérét - illette volna az apai örökség? E rejtély alapforrásunk alapján nem fedhető fel, csak Aristides esküvő után írt dühödt, vejjével szemben gyűlölködő levelei utalnak mostohaapjával való, talán csak vélt, ellentétéről. Ha nem is felelne meg a valóságnak, az az állítás, hogy a báró maga tárta fel anyagi helyzetét – hiszen a levél második felében, a pénzért folyó küzdelem során Mária harcosan képviseli férje igazát – aligha hihető, hogy a család, a csaknem egy éves udvarlás során, ne próbált volna információt szerezni a kiszemelt vőlegény vagyonáról és jövedelméről. Az anya – Mária szerint – meg is tette,

amikor Reichenthallból egy időre hazautazott a birtokra, apja és a nevelőnő őrizetére bízva lányát. Ami a báró szüleit illeti, legalábbis az olaszországi tartózkodás idején tudtak a tervezett házasságról, és ígéretet is tettek arra, hogy ők is odautaznak a dolgok elrendezésére. Erre azonban nem került sor. Bár bizonyos fokig elkötelezték magukat, kitapintható, hogy nem ismerték leendő menyük családját. A mostohaapa ugyanis egy héttel az esküvő előtt Augustnak Bonnba küldött levelében jókívánságait fejezve ki házasságához, és kimentve magukat amiatt, hogy nem lesznek jelen az ünnepélyes eseményen, közli hogy a báróné magára vállalja a meghívók nyomását, de ehhez ismernie kell a menyasszony szüleinek címét és rangját. Közvetíti az anya kérését, hogy ha az osztrák követség információi a családra vonatkozóan kétségeket hagynának maguk után, forduljon a német követséghez. Mintha kissé későn jöttek volna ezek az intelmek, vagy, ami valószínűbb, nem tudták, hogy az esküvő már a küszöbön van. Kétségtelen, hogy a házasság előkészítése merőben eltért az arisztokrata és nemesi/nemesített családoknál szokásostól.

Az apa ellenállását feltételezésem szerint a vőlegény (és családja) számára túlzottnak tekintett anyagi követelésesei válhatták ki. Az ígért, vagy remélt összegeket csak Mária leveléből ismerjük, elképzelhető, hogy e téren is a szülők felelősségét hangsúlyozva, túlzásokra ragadtatja magát. Szavai szerint Emilia asszony férje 6–700 ezer forintnyi vagyonával kápráztatta el a bárót, akinek anyja hasonló vagyonról tett említést és ígéretet tett arra, hogy támogatni fogja a fiát. Kezdetben „kegyesen pártolta” kapcsolatukat, de idővel visszalépett, és Aristidest szorongatta, hogy nagyobb összeggel támogassa vejét. A kívánt összeg a bonni tartózkodás idején már 150 000 forintra, (nyilván hozományról lehet szó) rúgott, Aristides azonban táviratilag közölte, hogy mindössze évi 6000 forint jövedelemmel rendelkezik.

Mivel a két szülő között a megegyezés nem jött létre, a fiatalok, Emilia asszony tudtával, „demonstratív lépésre” (Demonstration) szánták el magukat. A lány közölte az anya bizalmasának számító szobalánnyal, hogy a következő napon (a dátum ismeretlen) a báró lakásába megy (ez az utcanévből következően Olaszországban, valószínűleg Rómában történhetett). Onnan pedig néhány óra múlva felkeresi szüleit, hogy értesítse őket a történekről, és megkérje apját, hogy egyesítse végre vőlegényével. (Néhány sorral alább azt írja, hogy a báró lakásáról, követve a férfi utasításait, anyjáért küldetett.) Nem tudható, hogy csak a „kompromittálódás” tényével érvelt, hiszen – ezúttal nyíltan – a férfi lakásán tartózkodott, és erről a szobalány is tudott, vagy egyéb, nyomós okokról is szó esett. Az apa feltehetően dühödt szitkokkal árasztotta el őket. A lány erről a következőképp számol be: „Ami ezután következett, kedves Papa, erről kénytelen vagyok nagyon világosan nyilatkozni: jobb lett volna tovább hallgatni, de a kibírhatatlan nyomás, amelynek ki voltunk téve, kényszerített minket a védekezésre...” A kilenc hónapos viszonyt elmondása szerint csak így lehetett tiszteségesen lezárni, „...ez volt az oka annak, hogy a báró lakásáról hozzád menve, áldásodat kérjem. Ez azonban, kedves Apám, a viselkedésed miatt sajnálatosan

felesleges demonstrációnak bizonyult, amelyet nem méltányoltál, de a világ legjobb búcsújaként történt. Erőszakos szöktetés, amit szívesen tettünk volna, nem történt, mégpedig azért, mert általában azt szöktetik, aki még nem tartozik eo ipso a tulajdonában. Én azonban anyám mesterkedései következtében már régen egy férfi voltam. [...] A házasságnak létre kellett jönnie, és megesküdtem a bárónak, hogy még egyszer nem hagyom cserben. Nemcsak igaz szeretettel voltam iránta, de szégyenkezve gondoltam arra, hogy anyám különös viselkedése révén, mint 15 éves lány, egy év alatt három különböző férfi karjai közé löktek. Mivé válhat ilyen kezdet után a későbbi életem, mi lesz belőlem. Az a tény, hogy a Mama kezdettől fogva csak a házasságot akarta és vitte végig, nem tagadható. De az is igaz, hogy a kapcsolat nem polgári módon (bürgerlicher weise) kötöttetett.” (Ezekben a mondatokban inkább a báró érvelését, mint a fiatalasszonyét vélem felfedezni.)

Az apa, menteni a mentendőt, végül beleegyezett a házasságba. Erre feltehetően 1872. december végén, vagy 1873. január első napjaiban került sor, mert a mostohaapa Augustnak 1873. január 10-én Rómában küldött levelében még a következőket írta: „Anyja nem érti, hogy az Ön személyisége, műveltsége, társadalmi kapcsolatai, amilyeneket a Bánátban nem igen találni, miért nem feleltek meg az apának, miért lett visszautasítva, amikor a kapcsolatteremtés kölcsönös hajlandóságon alapszik és nem hátsó szándékokon, amelyeket a kisasszony mérsékelt dotációja nem is gerjeszthetett”. E levélben beszámolt a bécsi követtel való tárgyalásáról, aki valamilyen misszióban álláslehetőség reményét csillantotta meg, ami társadalmi helyzetének emelkedését is jelentené. Január 20-án viszont arról értesíti Aristidest, hogy örömmel vette táviratát, mely közli beleegyezését lánya és mostohaafia házasságához. Felesége betegeskedése és saját ügyei miatt nem tudott Bonnba menni, de remélte, hogy rövidesen alkalma lesz személyesen is megismerkedni a lány szüleivel. (Ugyanezen napról kelt a már fent idézett gratulációs- és információ kérést tanácsoló levél is). Úgy tűnik, nem keltett benne gyanút sem a távirati értesítés, és nem is sejtette, hogy az esküvőre egy hét múlva sor kerül, hiszen ez esetben hogyan vállalhatta volna a vőlegény anyja a meghívók elkészíttetését és szétküldését.

De még a házasságkötés előtt írásos házassági szerződésben rendezni kellett a fiatal pár anyagi helyzetét, amelynek létrejöttét Mária anyja érdemének tekinti. (Igaz a későbbiekben többször hivatkozik arra, hogy csak szóbeli megegyezés történt) „Amilyen formában ez a 12. órában létrejött, az a családtagoknak köszönhető, akik nem voltak képesek arra, hogy szívüket a pénzeszsákjuk fölé emeljék. Magától értetődő, hogy Neked (azaz az apának) ebben a 12. órában is módod lett volna megtagadni a beleegyezésedet, és engem vagy hazaküldeni, vagy egy kolostorba zárni, de inkább Ignácot⁹ hívatad, és felszólítottad, hogy vegyen feleségül”. Tette ezt annak ellenére, hogy a báró anyjával táviratban közölte beleegyezését, de „egyházi áldással kellett takarni a megtörténteket”. Végül is áldását adta a házasságra, és

⁹ Nem tudni, kiről van szó, e név a levélben másutt nem fordul elő.

az esküvő előestéjén August és Emília asszony jelenlétében közölte Máriával, hogy évi 2000 Ft apanázst kap, ha azonban az évet a birtokon tölti, 1200 forintot. Itt ingyen lakást, fát, tejet és zöldséget ígért. Az esküvő napján megáldotta lányát, részt vett a templomi esküvőn, szívélyes levelet írt testvérének, amelyben igen barátságosan jelentette be a házasságot. Attól a naptól fogva, hogy az esküvő ki volt tűzve, nagyon barátságosan bánt a báróval. Röviddel a január 28-i esküvő után, február 6-án felhatalmazást adott vejének arra, hogy távollétében, mint helyettese intézze a birtok ügyeit. Minden alkalmazott engedelmességgel tartozik neki, amennyiben ezt nem teszik, jogában áll elbocsátani őket.

Minden jól ment mindaddig, amíg Emília asszony a fent idézett, és a fiatal pár kapcsolatában játszott szerepét leleplező Velencében írott levelet vissza nem kérte a bárótól. A báró megragadta a levél visszaadását. Lánya is elutasította, hogy erre rábeszélje férjét, noha az anya azzal zsarolta, hogy elmondja Augustnak, mi is történt az olasz tiszttel. „Jó, – mondta az anya – Te leszel a felelős mindazért, ami a báróval történik.” Újból a báróhoz folyamodott, aki azt mondta, nem érti, miért akarja segítségének minden tanúbizonyosságát megsemmisíteni, ezért saját fedezésére megtartotta a levelet. Erre az anya válasza az volt, meg fogja ezt bánni. És valóban sikerült neki 24 óra alatt megváltoztatni az apa viselkedését a fiatal pár irányába. Az apa további eljárását az határozta meg, hogy az anya elégedetlen lett a báróval, mert nem mutatkozott olyan vak és engedelmes eszköznek, ahogy ő kívánta volna. (Kérdéses, hogy csak a mesterkedéseit leleplező levél visszatartása fordította August ellen, vagy egyéb hátsó szándékainak dugába dőlése is.) A továbbiakból az is kiderül, hogy csak a feleség számára volt fontos az előkelő házasság, az apa talán előnybe részesített volna egy kevésbé rangos, de vagyonos vőt.

Ettől kezdve megindul a hadjárat a fiatal pár ellen: egyrészt a házasság körülményeinek megszűntetésével a rokoni és baráti körben, a lány származásának felfedésével új családja előtt, másrészt pénzügyi vonalon.

3. Jelenet. Mária származásának titka

A levél e részében már erőteljesebben vélem felfedezni a férj érvrendszerét, noha itt is sűrűn felbukkan az apját forrón szerető, érzelmeiben megcsalatott gyermek hangja is.

Mária öt pontban foglalja össze a báró megcsalatásának, becsapásának tényeit. Ezek az anya a házasság létrejöttében játszott, már bőven ismertetett szerepe majd pálfordulása, valamint az, hogy hamis képet adott a bárónak a család anyagi helyzetéről, és hogy félrevezette őt az olasz tiszttel szövődött kapcsolat természetéről. De az apa is becsapta vejét, amikor az esküvő előtt megígért apanázst nem adta meg. Végezetül a szülők eltitkolták a lány származásának rejtélyét a vőlegény előtt, amely – nézetem szerint – meghatározta az anya furcsa, szokatlan viselkedését.

Az evangélikus vőlegény úgy tudta, hogy menyasszonya törvényesen született, görögkeleti szertartás szerint keresztelt lány, és csak az esküvőn derült ki,

hogy római katolikus vallású. A szülők még ekkor is „aggodalmasan eldugták” Mária keresztlevelét (hát nem kellett felmutatni az esküvő előtt?) és csak a házasságkötést követő második héten, amikor az ifjú férj sürgette annak átadását, „vette az apa a fáradságot”, hogy megmondja, hogy lánya törvényesített gyermek. Azt, hogy hét évvel anyja házasságkötése előtt születettet, a báró csak két évvel később, a szülők rokonaitól tudta meg.¹⁰ A mielőbbi házasságkötés előmozdítását célzó machinációk tehát nem egy gonosz mostoha mesterkedései voltak. Bár úgy viselkedett P. úr szerint is, aki levelében rosszállóan állapítja meg, hogy bár a lányt ő hordta a szíve alatt, nem úgy szereti Máriát, mint gyermekét, érzelme lánya iránt hideg és mostohaanyai, de legalábbis szívtelen, és jobban aggódik férje pénzeszsákjáért, mint gyermekéért. Mindebből arra következtethetünk, hogy Emília asszony szándéka az lehetett, hogy a törvénytelen születés eltitkolásával, a vőlegény kompromittált helyzetbe hozásával, társadalmi igényeinek megfelelő, előkelő férfit tegyen vejevé. Ezért az engedélyezett szabadosság, és talán az sem merő feltételezés, hogy a lány is származása tudatában vállalta, fiatal kora ellenére, a korabeli normák szerint megengedhetetlen viszonyt a báróval. (És/vagy az olasz tiszttel is, akinek társadalmi állását nem ismerjük.)

A báró mindezt csak az esküvő után tudta meg, családja előtt azonban bölcsen titkolta a helyzetet. A fiatal pár röviddel az esküvő után két hetet töltött a férj szüleinek birtokán, ahol az anyós barátságosan és jóakaratóan fogadta fiatal és feltehetően szép menyét. Tudott a megígért apanázsról, és ő is hozzá akart járulni megélhetésükhöz. Megígérte, hogy birtokát három részre osztja, és az egyiket fiának adja, hogy azon gazdálkodjon. Közben Emília asszony intrikái termékeny talajra találtak férjnél, aki március végén írott levelében szitkozódások közepette kijelentette, hogy semmit nem ad lányának, még az ígért apanázt sem, és kijelentette, hogy Máriának hálásabbnak kellene lennie anyjának, mint testvérenek. A levelet a báró felolvasta az addig mit sem sejtő (vagy a valóságnál kevesebbet tudó) anyjának, aki abban a hitben volt, hogy az esküvővel megszűnt a viszály. Hazugnak nevezte a párt és magyarázatot kért. Ennek során nemcsak a törvénytelen születésre derült fény, de az is napvilágra került, hogy a lány szinte vallás nélkül nevelkedett, és az esküvőig nem is tudta, hogy katolikus. Kiderült az is, miként került sor a házasságra. Az anya ekkor felkiáltott: téged súlyosan megcsalt ez a lány! A viszony ezután, természetesen, rendkívül feszültté vált, a házaspár el is hagyta a birtokot, a báró szülei mind a Máriától, mind annak szüleitől kapott leveleket felbontatlanul küldték vissza. August anyja és mostohaapja kijelentette, hogy olyan emberrel, aki nem tartja meg a szavát, és az oltár szentsége előtt hazudik, nincs mit tárgyalniuk, nem kockáztatják jó társadalmi helyzetüket. A mostohaapa közölte, hogy a továbbiakban semmit sem tesz August karrierje érdekében, mert az ilyen fellépést és az általa provokált botrányokat az ő állásában levő embernek el kell kerülnie.

¹⁰ Az apaságot az apa már a születésekor elismerte, a törvényesítésre csak 11 év múlva, 1868-ban került sor. A keresztlevél másolata: Erdélyi Unitárius Levéltár (EUL) Válóperék, 64/1886.

Mi lehetett a célja e leleplezésnek? Feltehetően az, hogy olyan helyzetet provokáljon, hogy elválassza Máriát – ha nem is törvényesen – a férjétől. 1873-ban és 1874-ben írott leveleiben többször is felszólítja arra, hogy térjen haza, ne maradjon mihaszna férjével, aki csak az ő pénzén akar élösködni, és tönkre fogja tenni őt is. A legválogatottabb szidalmakkal illeti a korábban annyira magasztalt bárót, „gaztetteinek” felsorolásához nyilván kedves felesége gyűjtötte különböző pletykákból a muníciót.

De nem elégedett meg August báró családjának felvilágosításáról a házasság létrejöttének körülményeiről, hanem rokonokat és barátokat is beavatta az inkább titkolni valókba. Nehéz eldönteni, hogy felesége felbujtására vádolta-e a bárót ártatlan lánya elcsábításával, vagy azért, hogy indokot találjon lánya anyagi támogatásának megtagadására. Mária, vagy talán inkább férje, ez utóbbit gyanította.

„Ha hibák történtek, ezeket a házasságkötés aktusa helyrehozta. Nem mi vagyunk az elsők, akik ilyen körülmények között lettek férj-feleséggé – írja Mária apjának. Azonban egy rendes családban mindig és mindenütt az adott szó szent volt. Az újházások becsületét nem tiporják sárba azzal az ürüggyel, hogy a házasság kényszer volt. Ez a szokással és nemes viselkedéssel nincs összhangban (a férj hangját halljuk?). Ha a mi esetünkben kényszerről volt szó, ez nem azt jelenti, hogy a báró Téged kényszerített beleegyezésre, hanem inkább azt, hogy anyám kényszerítette Augustot, hogy engem elvegyen. Minden család, amely ad magára, és a gyerekeit valamennyire szereti [...] nem kürtölné a történeteket világgá. Az én szüleim viszont a házasságot megelőző körülményeket kiindulópontnak tartották arra, hogy a jövőnket tönkretévő rendszabályokat hozzanak, és ezeket nyilvánosságra is hozzák, kiteve minket az ezernyelvű híreszteléseknek, meghamisítva a valóságot”. Ezért tartotta szükségesnek Mária, hogy részletesen beszámoljon anyja cselekedeteiről, hogy felnyissa apja szemét. Ez Emília asszony egyre erősödő befolyása miatt reménytelen vállalkozás volt, hiszen, mint azt P. úr, 1874. szeptemberében írta, az apa, felesége és fia, Konstantin irányítása alatt feltartóztathatatlanul halad a hülyeség (*Trottelhaftigkeit*) irányába. Másrészt más megvilágításba akarta helyezni házasságát a rokonok és barátok előtt, mert feltételezhető, hogy nem egyedül Mannó sógorának küldött ilyen beszámolót.

4. Jelenet. Harc a pénzért

Aristides, egyéb szidalmak mellett, lelkiismeretlen hozományvadásznak állította be vejét. Nyomatékosan felhívta lánya figyelmét arra, hogy az ígért apanázs csak az ő szükségleteinek fedezését szolgálja és nem a férje megélhetését. Ne kössön vagyonközösségi szerződést férjével (ugyan milyen vagyonról?), mert az koldussá fogja őt tenni. Láthatóan azon az állásponton volt, hogy az esküvő elleplezte azt, amit titkolni kellett, a vő ezután csupán pénzpocsékolásnak tűnt, (ezek a P. úr szavai), helyesebbnek tartotta volna, ha a lány hazaköltözik. Aligha hitette azt, hogy ez hőn szeretett lányának boldogságát szolgálná, hogy a történetek után

helyreállhatott volna apa és lánya harmonikus viszonya. Erről volt Máriának néhány (talán férje által diktált) szava. „Nagyon rossz véleménnyel kell lenni az embernek magáról, értékéről, családjáról és kvalitásairól, ha azt gondolja, hogy a veje csak a vagyona miatt vette felségül a lányát. De mi is a helyzet a jövőbeli vagyonnal? A mama, hogy Augustot megnyerje, háromnegyed millióról beszélt, (ennyire taksálta a vagyont P. úr is 1873 áprilisában, azaz nem sokkal a májusi bécsi krach előtt), most viszont azt mondod, hogy évi jövedelmed mindössze hat-ezer forint. Lehetséges, hogy August kezdetben azt remélte, hogy felesége valami vagyont hoz a házasságba. Egy férfi, aki ebben nem bíz, bolond. De emlékeztetek arra, hogy August néhány nappal az esküvő előtt azt mondta neked: ami a vagyont illeti, hiszek a szavának, nem érdeklődtem utána. Én a vagyontól csak a birtokot ismerem, amelyet saját szememmel láttam, az egy homoksivatag. Másról nem tudok, csak azt tudom, hogy azt mondják, a tőzsdén játszik. Erre Te hallgattál.”

Ezt követően felhánytorgatja, hogy a szomszédaik és barátai hogyan egyengették vejük pályáját. August e tekintetben sem várhat apósától semmit, „hiszen Te idegen vagy ebben az országban, így politikai, társadalmi kapcsolataid nincsenek. August családja a mienk felett áll, magasabb a rangja és tekintélye [...] Családját a Rajnától a Vaskapuig mélyen tisztelik, elődei apai és anyai ágon századok óta magas tisztségeket viseltek, mind a hadseregben, mind a civil életben. Férjem társadalmi állása olyan, hogy a legjobb házak kapui nyitva állnak előtte, és kívánatos vendég a német udvaroknál. Tehát tőletek nem várt semmi ilyet. [...] A nyilvánosság előtti besározás megrendítette társadalmi pozícióját, megrontotta viszonyát anyjával, rokonaival, így nem használhatta fel társadalmi összeköttetéseit. Tehát Te vagy az oka tönkremenetelünknek, és tapostad el lányod boldogságát”. (Hát ezek biztosan August szavai!)

Mária azonban nemcsak férje renoméját védi, de pártfogást akar szerezni, nyomás alá helyezni apját, hogy legalább az ígért apanázst megadja, amelynek a házasságot követő években csak egy részét folyósította. Igaz, egy ideig a birtokon éltek, a gazdaságot – az esküvő után adott, idézet felhatalmazás birtokában August irányított, bár – mint Mária írja – viszonya az apához és pozíciója a gazdaságban nem volt szabályozva. (E mondatokból és a következőkből is a férj hangját vélem hallani.) A gazdaság irányítását addig, míg a szülők Bécsből vissza nem érkeztek (az időpont ismeretlen), a férje irányította sikeresen. A hazatérők a szántókat és az állatállományt virágzó állapotban találták. Új cseresznyéskert létesült, a könyvek rendben voltak. Újításokat próbált bevezetni, hiszen értett hozzá, mivel leszerelése után tanulmányokat folytatott egy németországi erdő- és mezőgazdasági akadémián. „Nyilvánvaló igazság, – írja Mária, és diktálja valószínűleg a férj – hogy addig senkinek sem jutott eszébe a gazdálkodás megjavítása, és bármelyik birtokirányítóban inkább a szatócsot, mint értő gazdaszt akartak látni [...] Mondd meg magad, mit törődtek azzal, hogy mennyi pénzt adtok ki a kukorica lusta kezekkel való megmunkálásáért, vagy, hogy a fejlettebb vidékekhez hasonlóan a megművelőt nagyobb kiadások nélkül alkalmaztatok.

Gondolkodtatok-e azon, hogy megtartsuk az örülden költséges nyomtató cséplést (*Treter Wirtschaft*) lovakkal, amelyekkel nem rendelkezünk, vagy hogy végre egy egyszerű cséplőgépet használjunk. Hagytátok az erdőt, ezt a jövő tőkét, is a barbár parasztokkal kötött szerződés alapján elpusztulni, ahelyett, hogy megkíméltétek volna a birtok egyetlen értékét. Egy pillanatig nem törődtek ezekkel a kérdésekkel [...] Mit számított, hogy a cukorrépa jól termett, hogy a juhok takarmányául új valamit vetettek, hogy spárgát ültettek konyhai szükségletekre. Papa odáig ment, hogy amikor August a munkából hazatért, az udvaron gazembernek és csavargónak nevezte.”

August újításai nyilván irritálták a birtok alkalmazottait és munkásait, nemtetszésüket a cselédek közvetítették gazdájuk felé, egyéb pletykákkal is tetézve új muníciót adtak az anya áskálódásának. A nyilvános megaláztatást a báró nem tűrte, a helyzet tarthatatlanná vált, ezért távozni kényszerültek. (Nem tudni hová.) August, aki a katonai szolgálat után „a nemesi foglalkozásnak, a gazdálkodásnak szentelte magát, gazdálkodó akart maradni, mert „erre predesztinálja a tradíció, a hajlam és egészségi okok.” Ezt az életmódot, miután sem anyja, sem apósa birtokán nincs maradása, csak bérelt földön folytathatná, ehhez azonban tőkére lenne szüksége, segítséget anyjától és apósától remélt, de hiába.

Mária írásában hosszan idéz nagybátyja leveleiből. Ezekből az idézetekből kiderül, hogy apja nővére és annak férje, noha őt is elítéli meggondolatlan, könnyelmű viselkedéséért, a történekeért elsősorban a szülőket hibáztatják a gondatlan nevelés, a kellő felügyelet hiánya miatt. Nagy szeretettel igyekeznek az apát kibékíteni lányával, és rávenni őt annak anyagi támogatására, de legalábbis 1875-ig, ameddig a történéseket követni tudjuk hiába. Lebeszélük az apát arról, hogy kitagadja Máriát az örökségből, eredménytelenül, mert végül kitagadta, és a birtok egyedül a fiatalabb lányra szállt. A dolgok elsimításába a barátok, így a pártfogásra felkért úr is tanácsaikkal vesznek részt, de hamarosan feladják. Az anyagi támogatás felmondását P. úr az apa fősvénységével magyarázza, és a veszteséggel, amely az 1873-as krach okozott, bár véleménye szerint jövedelme ekkor sem csökkent olyan mértékben, hogy ne tudná támogatni a lányát. Kétségtelen, hogy nehezen élte át veszteségeit, olyannyira, hogy takarékoságában arra fanyalodott, hogy felesége helyett ő állítsa össze a napi étlapot. Emília asszony leveleiben azt panaszolta, hogy bár ő igyekszik egyengetni a kibékülést, de nem tud hatni a férjére. Ennek a címzett, az asszony uralkodó természetének ismeretében, nem adott hitelt. P. úr végig arra gyanakodott, hogy a báró valamivel megsértette az anyát. „Remélem, hogy a férjed nem csapta be, vagy nem sértette meg anyádat, mert ha ő kedvelné vejét, az apa sem állna ellent.” Arra bízta Augustot, hogy kössön kompromisszumot, erőltesse meg magát, legyen kedvesebb – és nem lenéző – felesége szüleihez. A megbékélést P. úr szerint nemcsak az apa tőzsei veszteségei hátráltatták, hanem feleségének és fiának, Konstantinnak intrikái is. Utóbbi abban reménykedett, hogy ha Máriát kitagadják az örökségből, talán valamivel többet hagy rá gazdag apja. És – mint a P. úr írja – az anya

Konstantin befolyása alatt áll, már Mária születése előtt is nagy barátságban (?) voltak. Emellett ő is félti férje pénzét.

A támogatási kérés nyomatékosságára levele végén Mária drámai képet fest helyzetükről. „Gyomrom üres, testem tönkrement, cipőm rongyos, ruháim rongyok. Férjem magától vonja meg a pénzt, hogy nekem legalább meleg szobát biztosítson, mert a szigorú telet kabát és fejfedő nélkül töltöttem [...] August nem kér tőled semmit. Eddig is nélküled élt, és a jövőben sincs rád szüksége. Csak rólam van szó.”

A nyomor képe eltűzött. Legalább is arra következtethetünk abból, hogy a támogatást kérő levélhez egy, a napokban készült fényképet mellékel, amely a mecklenburgi herceget ábrázolja egy tekéző társaság koszorújában, amelynek feltehetően a házaspár is tagja volt. Rongyos ruhában és cipőben?

Ennyit tudunk e furcsa házasságról, amely extrémításában azért alatta marad Mikszáth különös házasságának. De mennyire fogadható el az érintettek és a korántsem pártatlan tanúk elbeszélése. A házasság történetét Mária, és az őt ugyan elítélő, de érte kiálló, Aristidest lekezelő, Emilia asszonnyal, enyhén szólva nem rokonszenvező közeli rokona (P. úr), illetve a vejét megvető és szidalmazó apa szemszögéből látjuk. És persze kihámozható a háttérben meghúzódó, sugóként működő August báró verziója is. Korántsem elfogulatlan beszámolóikból és kommentárjaikból rajzolódnak ki a családtagok jellemvonásai. A nem éppen szigorú erkölcsű, céljai érdekében minden praktikára kész, a családban uralkodó szerepet játszó anya, a magát ártatlan áldozatként bemutató, valójában – akarva vagy kénytelen-kelletlen – anyja kezére játszó, feltehetően könnyűvérű, de legalábbis kacér széplány, és a fősvény, pénzügyekben bizonyára sikeres, a családi életben vak, felesége által (félre)vezetett, és kijátszott apa. A legkevesebbet August báróról tudunk. Valóban szerette a lányt (Mária ezt állította), vagy mégis hozományvadász lett volna? Tökéletes úriembernek azért ő sem tekinthető, hiszen 33 éves fejjel csábított el egy 15 éves lányt (vagy hagyta magát tőle elcsábítani). Elvégre nem két kamasz felelőtlen szerelméről volt szó. Nem tudjuk azt sem, hogy végül is miből tartotta el a családját, sikeres volt-e a különös körülmények között kötött házasság?

II. FELVONÁS. A VÁLÁS

E kérdések foglalkoztattak, amikor megpróbáltam kutakodni azután, mi történt a továbbiakban történetünk szereplőivel. Eleinte csak néhány „kemény” adatot sikerült kinyomozni. Így a báró családfájából megállapítható volt, hogy 1877 és 1881 között három gyermekük született. A házasság tehát, a kedvezőtlen előjelek és körülmények ellenére működött, ha nem is mindhalálig, mert az első világháború első őszen elhalt báró halotti anyakönyvi kivonatában családi állapotát elváltként adták meg. De mikor váltak el? Foglalkozását magánzóként jelölték, mint ahogy az 1911. és 1914. évi Címtár is, míg az 1888. éviben, valamint első

lánya születési anyakönyvi bejegyzésében honvédhadnagyként szerepel, holott már 1860-ban leköszönt hivatásos tiszti rangjáról. Tisztársáival azonban tovább is ápolhatta a kapcsolatot, hiszen a lány keresztapjának is egy főhadnagyot kért fel. Ezek az adatok arra utalnak, hogy kereső foglalkozást nem űzött, és vágya, hogy legalább bérelt birtokon gazdálkodjon, nem teljesült. Végezetül a közjegyzői iratokból kiderült, hogy August anyja 1885-ben bekövetkezett halála után, 1890-ben jelentős – 150000 forint – örökségben részesült.¹¹

És ekkor újból hozzám szegődött a szerencse. Az iratokat prezentáló levéltáros kollégám felfigyelve a báró nevére, rendelkezésemre bocsátotta a házasság felbontására vonatkozó, kolozsvári kutatásai során feltárt, iratokat.¹² A válás lefolyása csaknem olyan kalandos, mint a házasságé, ezért külön elbeszélést érdemel.¹³ Itt csak arra térnék ki, hogyan láttatta Mária, a házasságának történetét, több mint tíz évvel az esküvő után.

A forrás az 1885-ben, a kolozsvári unitárius főpapi törvényszéken indított válóper során, nyilván ügyvéd által megszerkesztett, de bizonyára a Máriától származó információk alapján készített „válaszirat”. Nem hagyható figyelmen kívül az iratnak a fentebb részletesen ismertetett levéltől eltérő célja sem: azt az ígért apanázs, ezt pedig a válás kierős szakolása diktálta.

A válás okául, az alperestől, azaz August bárótól eltérően, a felek egymás iránt érzett engesztelhetetlen gyűlöletét hozza fel, amely miatt a házasság tartathatatlanná, és a gyermekek számára is károsná vált. E gyűlöletet maga részéről az váltotta ki, hogy August vagyona miatt vette nőül, a szeretet és gyöngédség csak álarc volt, amellyel vagyonhoz kívánt jutni, és amit el is dobott csakhamar, amikor felesége vagyonának törvényi képviselője lett.

August 1872-ben, amikor Mária csak 14 éves volt (a levélben még 15 év szerepelt!) „tolakodott” házukba, és valódi célját, a jómódú ember lányának „körme közé kerítését” annyira tudta leplezni, hogy a szülők benne nem mást, mint egy kedélyes házi barátot láttak, és arra, hogy szemeit a 14 éves gyermekre vetette, nem is gondoltak. A vendégszeretetet azzal hálálta meg, hogy megvesztegetve a nevelőnőt, az ő védelme alatt találkozott vele, és elcsábította a fiatal lányt. Ezután kérte meg a kezét, és amikor az apa megtagadta beleegyezését, a báró megmondta, „hogy gyermeke becsületét elrabolta”. Ezt csak az esküvő tehetné jóvá.

Ebben az elbeszélésben az anyáról említés sem történik. Az 1873–1874-ben még becsapottnak, megcsaltnak beállított férj fondorlatos, gátlástalan és becsutelen hozományvadásszá válik. A további vádak szinte megisméttlik az apa fent ismertetett és a perhez csatolt leveleinek kitételeit. August Máriát szülei ellen

¹¹ BFL VII. 183.668/1890.

¹² EUL Válóperok. 64/1886. Ezúton mondok köszönetet érte Nagy Sándornak.

¹³ Az iratok részletes tanúvallomást tartalmaznak Mária hosszantartó, és nem is nagyon titkolt viszonyáról egy gróffal, a hűtlen elhagyás körülményeiről (az első szökési kísérlet után az asszonyt rendőrök szállították haza, a második viszont sikeres volt). A görzti járásbíróóság első fokon a hűtlen elhagyásért őt is, szeretőjét is 5 hetes, saját költségén való elzárásra ítélte. A báró a válás akadályozása érdekében katolizált, Mária evangélikus (?) vallását unitáriusra cserélte stb.

fordította, azt hajtogatva, hogy a gazdag apa milyen kevés pénzt ad a házaspárnak. „Az általa tollba diktált leveleket (tehát a gyanú nem volt alaptalan) írtam apámhoz pénzért, eleinte jó szóval, később durva és engedetlen szavakkal”, és elérte, hogy a szülők szakítottak lányukkal, akinek vagyónát (?) így kezébe kapta.

A válást August vagyoni érdekből akadályozza, mert nincs foglalkozása, hivatala, tétlen és kényelmes, él kényelmesen Mária jövedelméből. Ha elválnak, megszűnik a vagyonközösség, nem élvezi a jövedelmet. Ezért folyamodott a bűnvádi perhez.

A „kemény adatok” is alátámasztják, hogy August nem volt híve a munkás életnek, valóban szerette a tétlen, utazgatásokkal töltött kényelmes életet, e tulajdonságáról anyja is megemlékezik végrendeletében.¹⁴ De nem Mária vagyona volt egyedüli megélhetési forrása. A már említett tisztí minősítési iratok tanúsága szerint 1877-ben, nem sokkal első gyermeke születése előtt szabadságolt állományú (azaz tartalékos) hadnagyként visszatért a hadseregbe. Igaz, szolgálata nem tartott sokáig, és minősítése is gyenge volt. 1879-ben már az év nagy részét betegszabadságon töltötte, és 1880-ban és 1881-ben is felmentették betegség miatt a szolgálat és az őszi gyakorlatok alól. 1882-ben szolgálaton kívüli viszonyba helyezték, majd 1891-ben kilépett a hadseregből. Nyilvántartási lapján a magán viszonyai rovatban az áll, hogy pénzvizonyai rendezettek, az 1880. évi bejegyzéshez hozzáfűzték: saját vagyonnal nem bír, anya által szükséglethez képest pénzüleg támogattatik.¹⁵

A panaszáradatot korlátok közé szorító ügyvédi megfogalmazás mögül a következőkben kirajzolódik a régi Mária jelleme, aki cselekedeteiért a felelősséget mindig másra akarja hárítani. Tíz évvel korábban anyjára (és részben apjára), most férjére. A válaszirat így folytatódik: látva önzését, gyűlölet lobbant benne, megvetés iránta, ennek eredménye, hogy férje brutális eljárással a vádlottak padjára hurcolta. Házasságtörés vádjával bűnvádi pert indított ellene. Képes volt kitenni feleségét, gyermekei anyját, még ha hibás is, egy bűnper szégyenének, holott becsületét a válással is megóvhatta volna.

Mint mindig, ha Mária felelősségéről van szó, a történet ellentmondásossá, kuszává válik, ezen úgy látszik az ügyvéd sem tudott segíteni. Az első állítás, hogy a házasságtörési vád a cselédektől vásárlással szerzett pletykákon alapul. A következő mondatban már a férj maga segítette elő a kapcsolatot a szeretővel. (Szinte hiányzik Mária kedvelt mondata: férje a férfi karjába lökte.) Ez okból utazgatott, de gondoskodott arról, hogy Mária minden lépését ellenőrizték. (Ez saját tapasztalatai, valamint az olasz tiszttel folytatott, két évvel az esküvő után bevaltott kapcsolat ismeretében nem meglepő.) August kezdetben elnézte szeretőjével való viszonyát és a büntetőper indításának igazi oka az volt, hogy a gyermekekre

¹⁴ A végrendelet másolata a válóper iratai között található.

¹⁵ Hadtörténeti Levéltár (HL) Katonai anyakönyvi lapok.

hivatkozva megszerezze a gyámságot a vagyon felett, mert az apja által ráhagyott százezer forint csak addig illeti meg Máriát, míg ő neveli a gyermekeket.¹⁶

A hűtlen elhagyás August tudtával történt, hiszen éppen ő adott neki 50 forintot költségekre. (1884-ben a görtzi járásbírószágon tárgyalt hűtlen elhagyási perben viszont anyja ügyvédje azt adta elő, hogy az asszony Bécsbe utazott az anyjához, aki az útiköltséget is fizette.) Elköltözéséig a házasságtörést elnézte és csak azután lépett fel ellene. A házasságtörésért a világi bíróság megbüntette: gyermekei nevelése tőle elvételét, vagyonától megfosztatott. Mivel nem nevelték kenyérkeresetre, megélhetése érdekében „kénytelen hajlamainak megfelelő házasságra lépni”. Ezért kéri a házasság felbontását.

Azt hiszem, nem érdemes tovább töprengeni azon, hogy ki, milyen felelősséget viselt a történetért. Kétségtelen, hogy a báró a hozomány reményében vette el, és az is, hogy Mária meglehetősen kacér és léha teremtés volt. E házasságról elmondható: zsák a foltját...

A válást 1887-ben mondták ki, az asszonynak ugyan engedélyezték az újabb házassággkötést, de eltiltották a szeretőjével kötendő frigytől. Csaknem egy évtized telt el, míg Mária 1895-ben hozzámehetett, a szintén unitárius hitre tért, és az új esküvő előtt feleségétől ugyanezen törvényszéken elválasztott szeretőjéhez. E második frigy sem polgári módon kötött, de a hölgynek, legalábbis rövid időre, rangemelkedést hozott: bárónéból grófnővé avansált.¹⁷

* * *

Egy esettanulmányból nem vonhatók le messzemenő következtetések, bármennyire is szívesen próbálkozunk ezzel, mi történészek. A két forrás összevetése pompás alkalmat adna az emlékezet konstrukcióját, rekonstrukcióját boncolgató eszmefuttatásoknak. Lehetne elmélkedni arról, hogy ledér lányokból lehetnek-e jó anyák, hogy milyen szerepet játszott a pénz, a rang, a társadalmi összekötetés a házassággkötésnél, és még számtalan más triviális témáról. Triviális az én tanulságom is, miszerint mennyire hibás a normákból, szabályokból, háztartási és illetani tanácsadókönyvekből mélyebb következtetéseket levonni arisztokraták, nemesek, polgárok értékrendjéről, viselkedéséről. Kétségtelen, hogy a fenti történet nemcsak a házassággkötésnek, a viselkedéseknek is extrém, de nem egyedülálló esetét mutatja meg. Számos hasonló, talán nem ennyire tömény és összetorlódott normaszegés történhetett az emberek mindennapi életében. A tanulság csak egy: ne higgyük, hogy az illettanok és háztartási tanácsadók szabályai olyan mélyen áthatották a korabeli emberek viselkedését, hogy csak ezek alapján ítéltünk róluk.

¹⁶ Nyilván az apa a tőkét a gyerekekre hagyományozta, és a szülők, nevelésük címén csak az évi kamatokat élvezhették. Szokványos módja volt a család érdemtelen tagjainak megbüntetésére.

¹⁷ 1899-ben ugyanis a bécsi főtörvényszék érvénytelenítette a házasságot. Nagy Sándor szíves közlése.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV. 1202. Testamenta et Inventaria.

VII. 151. Rupp Zsigmond közjegyző iratai.

VII. 183- Toronyi Nagy Lajos közjegyző iratai.

XI. Mannó kereskedelmi cég iratai.

Erdélyi Unitárius Levéltár (EUL)

Főpapi Törvényszék. Váloperek.

Hadtörténeti Levéltár (HL)

Katonai anyakönyvi lapok.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Fábri Anna (szerk.) 2001: *A művelt és udvarias ember*. Budapest.

Károlyi Mihályné 1967: *Együtt a forradalomban*. Budapest.